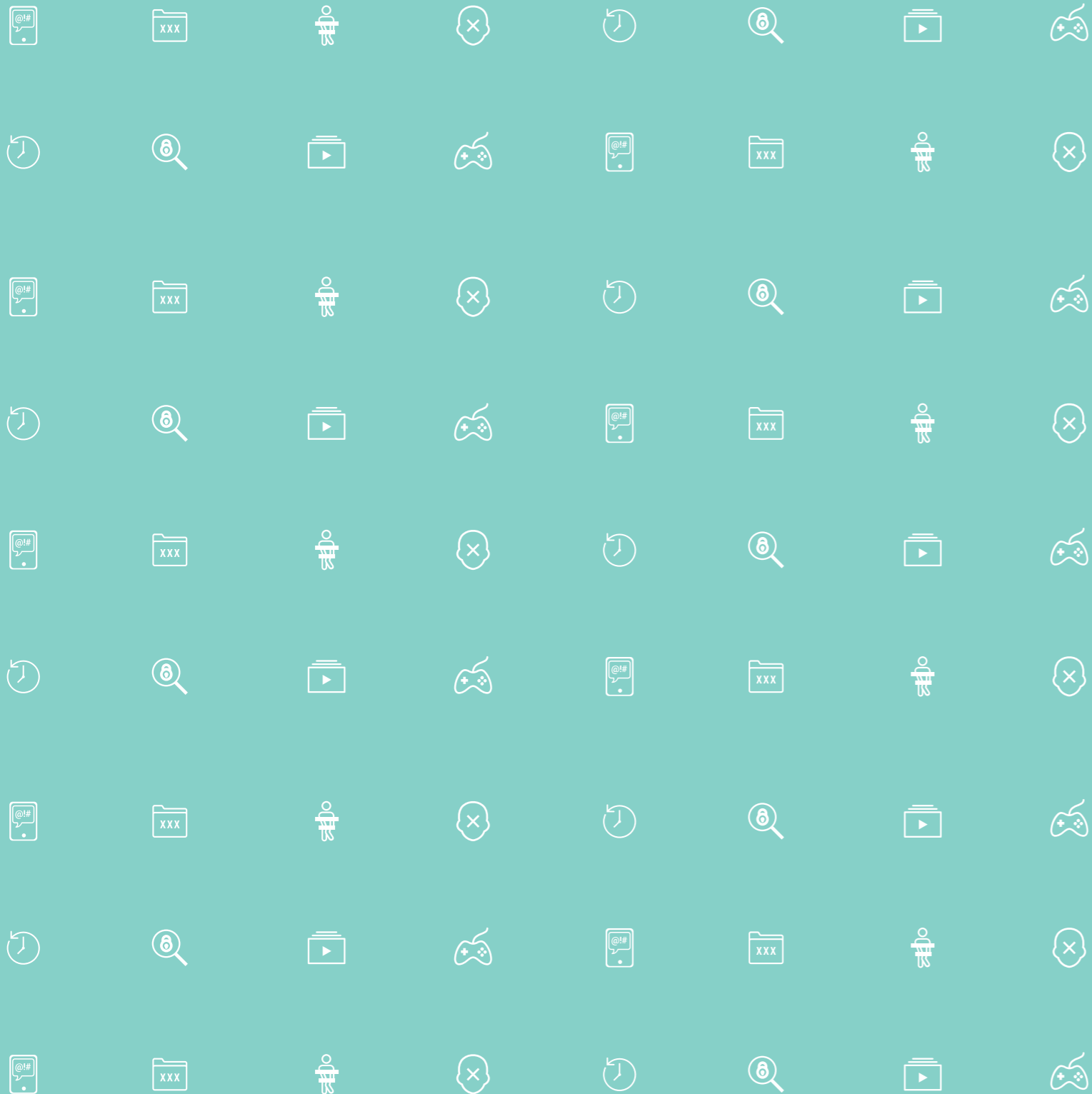

Maroroi ni Gone ena vakayagataki ni waqailawa (online)

ivakasala vei ira na gone kei na dauniveisusu

iKa

Na itavi ni itubutubu kei na dauniveisusu me vakasalataki ira na gone ena ivakarau dodonu ni vakayagataki waqailawa (online) ka mera taqomaki kina. E tiko tale ga na itavi ni matanitu kei na bisinisi, me yadrava na ivakarau ni vakayagataki waqailawa (online) ena sala matau.

O ira na gone era vakayagataka na veilawa (internet) e koronivuli, e vale, kei ira na nodra itokani. Kevaka mada ga oni tiko e vale kei ira na gone, ena sega ni rawa moni yadrava tiko na veika kece era cakava ena veilawa, ena loma ni dua na siga. Sa bibi kina na veitalanoa kei ira na gone ena ivakarau dodonu ni vakayagataki waqailawa (online), mera vulica na vakataulewa vinaka.

Na ivoladusidusi qo e vakamacalataki kina na ivakarau matau ni vakayagataki waqailawa (online) vei ira na gone, oka kina na ivakamacala lekaleka eso, kei na veika mera cakava ke dua na ka e cala. E vakamatatataki kina na ivakarau matau ni veiqaravi me vaka na balavu ni gauna ni nodra vakayagataka na waqailawa (online) na itavi ni itubutubu, kei na kena yadravi ka saumi na ivakarau ni saibatogana (cyberbullying), se saravi ni so na tukutuku dukaduka, na vakau ni itaba ca kei na nodra veitalanoa kei ira era sega ni kila.

Na ivoladusidusi e vakarautaki vei ira na itubutubu kei ira na dauniveisusu vei ira na gone yabaki 8 lako cake. Vei ira na gone lalai, ni kerea na ivoladusidusi ni Online safety for the early years ena Online Safety Commission ena [onlinesafetycommission.com](https://www.onlinesafetycommission.com).

Vakayagataka na lewa vakaitubutubu

Kie na ivakarau ni vaaqara e taqomki vakavinaka.

Na lewa vakaitubutubu e dua na ituvatuva e vakatara vei keda na itubutubu meda dikeva matua ka lewa na veika era sarava se cakava ena waqailawa. Rawa ni vakayagataki me tavulona na iyaloalo rerevaki, mevaka na iyaloalo vakasisila, kei na dikevi matua ni gauna, se tarovi ni gauna e sema kina o ira na gone ina iyaya e so mevaka na itaba.

E dina beka ni na iyayavinaka me vukea na nodra yadravi kei na yalani na gone na lewa vakaitubutubu ena gauna era waqailawa kina, sega ni rawa ni yadrava na foolproof. E sega ni dua na isosomi uasivi ni noda yadrayadravaki na itubutubu, meda yadrava tiko ga na nodra waqailawa tiko na luveda. Sa rui bibi kina na nodra vukei kei na yadravi na luveda me vukea na nodra itovo ni tataqomaki ena waqailawa.

E vakayagataki vakacava na lewa vakaitubutubu (parental control)?

- Mo dikeva me tiko na isema livaliva ni wifi router koya e vakatara mo yadrava na nomu itavi vakaitubutubu ena kena vakayagataki na wifi e vale
- Me vaqarai na waqailawa nuitaki koya e veiganiti vei ira na gone, wifi e ganiti ira na gone, na router koya ganita na vuvale kei na wifi koya e rauti ira vinaka na gonelalai.
- Dikeva vakavinaka me tiko na lewa vakaitubutubu (parental control) ena vavaliva (tablets), talevoni veikauyaki, retioyaloyalo, kei na nodra iyayaniqito ena kombiuta.
- Vakayagataka na naba me lokataki kina na raitioyaloyalo, cavuta na wa ni veilawa mai na raitioyaloyalo ena gauna e sega kina ni vakayagataki, vakayagataki na smart features.

- Vakayagataka na lewa vakaitubutubu (parental control) me yalana na nona vakayagataka na nona data na luvemu.
- Vakayagataka na lewa vakaitubutubu me yadrava na saravi kei na qito ena monalivaliva, veivuke ena nodra vakayagataka vakavinaka na gone ena veilawa. Me vaqarai na yacani ni streaming services se na iyaya ni qito kei na tubuliva ena nomu digidigi
- Mo uruca (download) se volia na tataqomaki ni vuvale ena waqailawa (family safety controls) se na iwalewale ni tatauvuloni. Mo vaqara e dua na vulo ni monalivaliva e ganiti iko, vakasaqara ena waqailawa vakayagataka na vosa mevaka na vulo ni veilawa (internet filters) se vulo ni vuvale (family filters) qai o raica na nodra rai na sa vakayagataka oti (reviews).
- Vakarautaka na sala ni vaqaqara e veiganiti vei ira na gone ena monalivaliva (child-friendly search engine) se digitaka na settings ni safe search ena monalivaliva me vukea na nomu tarova na nona raica eso na tunilawa (websites) kei na lewenitukutuku (content) e sega ni ganiti koya

iVakasala ni vakasaqara ena tunilawa

- Vakayaloqaqataki ira na gone mera dau taroga e dua na qase ni bera nira vidika (clicking) na bulukau (button) ni 'Accept', 'Allow' se 'OK' ena dua na tunilawa(website) mevaka ni so) e rawa ni vakaraitaka mai eso na itukutuku ena gadreva me saumi lesu.
- Biuta na makanivola (bookmarks) ena sala ni vaqaqara (browser) ni matanilawa (sites) o vinakata mera vakayagataka.
- Vulica mo veisautaka na ivakarau ni tatauvuloni me rawa ni veiganiti ena yabaki kei na kila nodra na vakayagataka tiko kevaka e lewelevu na lewenivuvale era wasea vata tiko e dua na iyayaliva (device) se porokaramu (program).
- Mo kila tiko ni levu na sala ni vaqaqara ena monalivaliva (search engines) era tiko kina eso na itukutuku ni veivoli ka tiko na ririko ni na rawa ni vakaraitaki mai kina eso na itukutuku e sega ni veiganiti.

Saibatogana (Cyberbullying)

Na ivakarau ni saibatogana e okati kina na biu itukutuku kei na tabatuku (texts) me baleta e dua na gone se na nomu vakuai koya mai na dua na cakacaka vakaiwasewase ena waqailawa.

Na saibatogana e tiko na kena ca vei ira na luveda, ena vakilai ena yalodra kei na nodra bula vakayago.

Qo eso na idusidusi ni yago:

- Mo veitalanoataka kei na luvemu na saibatogana (cyberbullying) ni bera ni yaco. E rawa ni drau na tuvana eso na ituvatuva me rawa ni sotava na veileqa eso era rawa ni sotava ka na vakadeitaki koya ni o na tu e yasana mon a vukei koya.
- Nanuma tiko ni veigauna era sega ni tiko kina i koronivuli na gone, e lailai na nodra access ina nodra veitokani kei ira na nona icaba, qasenivuli kei na dauniveivakasalataki (counsellors).
- Mo yadrava tiko eso na ivakatakilakila ni nona rarawa se lomatarotaro na luvemu ni oti nona vakayagataka na nona talevoni veikauyaki, vavaliva (tablet) se monalivaliva. Qo ena nodra rawa nira dau vunivunitaki me baleta na veika era cakava ena waqailawa (online) se na nona sa na tu ga vakataki koya.

Na cava au na rawa ni cakava kevaka e saibatoganitaki na luvequ?

Mevaka e dua na itubutubu, na imatai ni ka o na cakava mo tarova na luvemu mai na veitalanoa ena waqailawa (online), bokoca na wi-fi se bokoca na iso ni data. Ia qo ena rawa ni kuria ga na leqa ni na nanuma o koya ni vaka me togotitaki kei na nona sa na qai yawaki koya ga mai vakalevu.

E 5 na ikalawa rawarawa me vakalailaitaka na mavoa:

1. **Vakarorogo, vakasama, kua ni tavaiyaya** — veitalanoataka na cava e yaco, saga mo dolava na veitalanoa ka kua ni totolo mo vakatulewa. Tarogi luvemu
2. **Vakasokumuna na itukutuku ni nona saibatogani** — e vinaka me vakasokumuni na ivakadinadina me vaka na itaba ni veivakatotogani, ke via ripotetaki
3. **Me ripotetaki na saibatogani vua na itaukei ni vatavata vakayacori kina** — e levu vei ira na veiqaravi raraba ena monalivaliva (social media services), ivakaweke, eps kei na tunilawa (website) era vakatai iko mo ripotetaka eso na lewenitukutuku (content) e veivakamaduatiki ka kerea me vagalalataki.
4. **Tarovi koya na dauveivakamaduatiki** — Vakasalataka na luvemu kei ira tale eso me ra kua ni sauma lesu na itukutuku e veivakatotogani ni rawa ni vakalevutaka na leqa sa tiko rawa. Vukea na luvemu me tarova se tagutuva na nodrau veiwekani kei koya e vakauta yani na itukutuku.
5. **Kerea na veivuke** — Vuki tarogi luvemu se cava e vakila tiko. Kevaka o raica e dua na veisau, kere ivakasala ena waqailawa se talevoni kei na veiqaravi veitokoni (support service).

Yaloyalo ca ena veilawa

E rawa ni kunea vakasakasaka na luvemu na iyaloalo ca ena veilawa se a coriti me sarava. Ni vaqo na sala ra ciqoma kina na itukutuku, sa rawa ni o viribaiti ira rawa se o veivakasalataki ena revurevu ni yaloyalo vakasisila.

Au taqomaka vakacava na luvequ?

- Bulia e so na ivakaro/ lawa ni vale — tikica e dua na nomu gauna mo veitalanoa kina kei ratou na gone ena veiulutaga veiraurau kei na nodratou yabaki ni bula. Dou veitalanoa ka vakatulewa ena vanua kei na gauna cava meratou vakayagataka kina na nodratou monalivaliva se kani qito eso.
- Kida tiko — veitalanoa vakadodonu kei ratou na gone, kidava tiko na veika eratou sarava tiko ena veilawa — qo e bulia na nomudrau veivakabauti
- Vakayagataki ni monalivaliva sa tu rawa — era sa tu na veisala eso e rawa ni muri mawe kina o itubutubu, oya me vaqara ga na vosa na ‘safe search,’ rawa ni tekivu vasaqaqara sara ena monalivaliva.
- Bulia na nodra rai vakayawa — veitalanoa ena so na iulutaga lalai ni veiyacovi/tiko vata me rawa ni bulia na vakasama ina ivakarau ni nona vakatulewa kei na dokai ni veivakdonui ke mani sotava vakasauri ena veilawa.

- Okata me nomu iulutaga ni veitalanoa na revurevu ni yaloyalo vakasisila – vei ira na dautuberi ira na itubutubu ena iwalewale ni veisusu, qo e nodra ulutaga ni veivakavulici. E nodra gauna ni vuli na gone ena iulutaga vaqo donui na yabaki 9 ena vakanananu ni nodra taqomaki ira vakavakasama kevaka ra mani sotava vakasauri. Era duidui na gone, e nomu na kila kei na digidigi mo wasea se maroroa vua na itukutuku.
- Solia na galala — vakadeitaki ira na gone ena galala mera taro, ke lomatarotarotaki e dua na ka.

Ke sa tobo o luvequ ena sara iyaloalo vakasisila, cava meu cakava?

- Taura vakamalua — vakavinavinakataki koya ga ena nona sarava doudou e matamu na iyaloalo vakasisila, vakadeitaka vua ni drau na qai veitalanoataka vakamalua.
- Rogoca, dikeva, waraka — arogi luvemu se a kunea vakacava, a kunea mai vei, o cei e solia vua [ke tiko na yaca], e vavei na ivakarau ni nodratou rai ena gauna e saravi kina. Kua ni vosa se vunauci koya.
- Vakadeitaki koya — kakua ni vuki totolo mo cavucavuta na misini ni veilawa; qo e vakatakila vua ni sana vakarau cudruvi.
- Solia vua na galala — e bibi me tasereka mai na yalona ena veika e vakila. Vakayaloqaqataka me talanoa se me taroga e so na veika e sarava.
- Veiwasei ena bibi ni vakaio kei na dokai ni veitalanoa — vakabibitaka ena nomu italanoa na bibi ni veivakadonui vakayalo mo yamoca, mokota se o reguca e duatani tale.

Vakau itaba ca (nudes) kei na tabatukuca (sexting) ena veilawa

E bibi mo cauraka tiko vua na gone na irevurevu ni vakau se wasei ni taba ca eso kei na itaba se iyaloalo caca eso. Tukuna vua na sala cava o rawa ni veivuke kina kevaka e lai

Na revurevu eso e wili kina na;

- Na nona weroka e yalona na irairai ni ka e raica, vuni nona sa veiwaseitaka vakailala se vuki talanoataka kei ira na nona itokani voleka.
- Vakailala kei na tawa veidokai — na nona vakaukauataki me vakauta na itaba kei na iyaloalo vakasisila eso
- Mavoia ni Yalo kei na vakasama wili kina na madua, veivaqaseni, veivakalialiai, veivakasagai kei na vakau caca
- Beitaki vakalawa se itotogi — ena so na kisi — vakabibi ena wasei/veikauyaki ni veitabaliga vakasisila eso era sega ni vakadonuya na kena itaukei.

Au na yalana vakacava na ririko nei luvequ?

- Vakasalataka na luvemu ena sala eso me maroroa tiko kina na nona vakailala kei ira na nona icaba
- Vakamacalataka na kena revurevu — ke dua na moi cala ena veika vakalawa. Vakadreta vua na luvemu na dredre ni kena dau vakasukai lesu mai na itaba vakasisila kevaka sa mani veikauyaki se wasea ena monalivaliva.
- Dei tiko, vulica mo tukuna ‘sega’ — vakadeitaka vua me kua ni rawai vakarawarawa ina kui ni vakailala ena vakauti ni itaba vakasisila se tabatuku mevaka ra cakava tu na kena vo se ena veirawai ga nei nodra itau tagane se itau goneyalewa.
- Vakavulica na luvemu me dau kerekere ka doka na nona bula ni veimaliwai — vukea a gone me dau doka na bibi ni maroroa ka wasea na itaba vakasisila ni dua na nona itokani se tabatukutaka tale vua e dua. Ni veikauyaki na itaba ka sega kina na veivakadonui, e sana vakacacana vakadua na nodrau veivakabauti vakaitokani vata.

Ke sa tabaki e dua na itaba vakasisila kei luvequ ena veilawa, cava meu cakava?

- Tiko vakacegu — vakadeitaki koya ni drau na salavata ena wali ni leqa qo.
- Rogoca ka cakacakataki iko kina — e rawa ni tiko na veilawa eso e kovuta na kena sa wasei ena veilawa na kedra itaba vakasisila na gone. Cakacakataki iko ena nomu veitalanoa kei ratou na Tabana e qarava na kena bokoci na itaba mai na veilawa. Ena tiko beka na kena naba ni talevoni se Tabana ena nomu vanua ka ratou qarava na tikina qo
- Kerea na veivuke kei na veitokoni — yadrava na bula nei luvemu, vayaloqaqataki koya me vakamacala vua e dua na dauniveisalataki ena talevoni se o ira na dau qarava na kisi vaoqo

Vakau itaba ca (nudes) kei na tabatukuca (sexting) ena veilawa

Vakau itaba ca (nudes) kei na tabatukuca (sexting) ena veilawa

Vakau itaba ca (nudes) kei na tabatukuca (sexting) ena veilawa

Vakau itaba ca (nudes) kei na tabatukuca (sexting) ena veilawa

Vakau itaba ca (nudes) kei na tabatukuca (sexting) ena veilawa

Vakau itaba ca (nudes) kei na tabatukuca (sexting) ena veilawa

Veisemati sega ni vinakati kei na veicoriti

Na veisemati vulagi e dua na veivekani ena waqailawa ka vakalogalogacataka na bula nei gone ena vanua e tiko kina.

E rawa ni dua na vulagi ena waqailawa se dua o kila vakavinaka. Ena so na kisi, e rawa ni cakacaka ni veituberi – qo na veikilai ni veibacani me lai yacova na gauna e saumaki ka vakasagai gone tale.

Rawa niu tarova se vakalailaitaka na kena yaco vua na luvequ?

- Veisautaka mera lecava na nona akaude — vakatututaka vua na luvemu me veisautaka na nona ivolamata se veilawa me kua ni kilai se vuki veisautaka ena veigauna.
- Bokoci ira na itokani era sega ni dau malele mai — tukuna me railesuva kece na nona akauade, raica na yaca era dau vakamuri koya voli, o ira na nona itokani kei na yacadra o ira era veikilai dina ga ena taudaku ni ivolamata.
- Ripote ka tarova — ke ciqoma na luvemu eso na itukutuku mai vei ira na itokani se so era sega ni veikilai kaya, vauqeti ira mera lai tukutuku ka sogota se tarova na veikilai kei koya.
- Tarovi ira na kerekere vovou — vakauqeta na luvemu me dau tarovi ira era kere veitokani mai ena ivolamata se tarovi ira na dau vakamuri koya voli

Veisemati sega ni vinakati kei na veicoriti

Veisemati sega ni vinakati kei na veicoriti

Veisemati sega ni vinakati kei na veicoriti

Veisemati sega ni vinakati kei na veicoriti

Veisemati sega ni vinakati kei na veicoriti

What else can I do to protect my child?

- Tu raviti luvemu ena vuravura vou ni monalivaliva — mo vakaiyautaka nomu kila na yavulawa, na ep kei na veitalanoa ena waqailawa era tu ena mona livaliva, drau salavata ena kena vakadikevi na iyaya vovou vaqo
- Buli ivau ni veivakabauti — drau veitalanoa me vaka ga e veisiga. Qo e solia vei ira na doudou mera mai taro ke dua e bacani ira ena veika ca
- Vukea na gone ena maroroi ni kena itukutuku — vauqeti na luvemu me vunia na kena itukutuku ena ivolamata kei na waqailawa eso, vakavo ga o ira na nona itokani voleka.
- Vulica na gone ena kidavi ni vakatakilakila ni veibacani — tuberi ira mera kila na ivakatakilakila e rawa ni bucina ka veibacani kina o itokani semaliva ena veitaro eso mevaka na;
 - taro me baleta na itukutuku vuni veitokani vakawaqailawa
 - veisureti mo drau sota mada
 - vanua cava e tiko kina na nomu mona livaliva
 - Kerei ni nomu qarava eso na ka, me qai veisaumitaki [qo e yavutaki ena yalayala kei na iloloma, bucini eloma na vakanananu ni veivakabauti]
- Bulia e dua na ituvatuva matau tudei me tavaki ira na itokani ena waqailawa — vakadeitaka vua ni rawa ni o vetokani tiko kei na itokani ena waqailawa. Kevaka era via sotava na itokani ena waqailawa ni cava na vakatatabu ni Tabana ni Bula, mera na tukuna taumada vei iko. Me kila na luvemu ni drau na salavata se duatale e qase cake ina sota lokuci qo.
- Cava meu cakava ke cala na veitalanoa — tauca vei ira na vosa e malumu, sega ni vosa me lewalewai ira se vosa ena dela ni cudru, vosa ena dela ni loloma me rawarawa na nomudou veiyaloni, sega ni cudruvi se me vakalewai ena veika e cakava. Dikeva na ka yaco, cakacakataki iko kina mo taqomaka na luvemu.

- Qirita na ovisa — ke o vakila na ririko nina rawa ni bacani se vakamavoataki na luvemu. E tiko na naba ni ovisa e rawa ni o qirita se ripotetaka kina na veibacani ena waqailawa — vaqara na nodratou veiqaravi na ovisa ena waqailawa.
- Qara na veivuke kei na veitokoni — me baleti ira na gone ena waqailawa se veivakasalataki mai ena talevoni.

Veisemati sega ni vinakati kei na veicoriti

Veisemati sega ni vinakati kei na veicoriti

Veisemati sega ni vinakati kei na veicoriti

Veisemati sega ni vinakati kei na veicoriti

Veisemati sega ni vinakati kei na veicoriti

Salaitukutuku, tukutuku cala, Veidabui

E sega ni lala vakadua na itukutuku ena veilawa, vakabibi ni levu era dau vakayagataka me nodra imatai ni vurevure ni tukutuku, veivakaweleso se ra gadreva eso na isaunitaro. vakasavui wavoki ena veilawa.

E rui bibi meda kilaka tiko ena veika eda ciqoma, ia meda qarauni ni rawa ni tukutuku lasu se tukutuku cala e vakasavui wavoki ena veilawa.

Meu taqomaki luvequ vakacava?

- Digia ga e dua se rua na iso ni tukutuku dina ka matata me rawa ni o ravi kina, rawa ni ona levea kina na veitukutuku lasu se yavutaki cala. Era sa kaburaki na itukutuku ena basogana duidui ena isemailiva, tivi kei na itukutuku ena retio.
- Uqeta na luvemu me dau dikeva na yavu kei na dina ni tukutuku eso
- Vakavulici koya ena vakarokoroko, me tamata nuitaki, me bula ena drake kece ga kei na nona ciqoma nina dau vakalewai — e sega ni sebera ena nona vulici ena veitovo vinaka vaqo baleta nina veivuke vakalevu ena nona tubucake kei na nona vakayalotaka na veika e tataunaki vua
- Tabaka na bulukau ni safety, security kei na privacy ena nodra ivakaweleso se app na gone

- Qarauna na veidabui, vakavulici gone kina ena nona kidava ka toboka ke caka tiko ena waqailawa
- Viribaita na rai ena nomu mata ni monalivaliva, dei kina — qo e vukea na rai vei ira na gone ena nodra qarava ka galala na veika tale eso.
- Mo tamata qaqa ena kacivaki ni veika ca kei na kena revurevu, wasea na itukutuku e din aka dodonu ena waqailawa]
- Vakadeitaka na vanua mera kere veivuke kina — vakatara na veitalanoa ni tataqomaki ena waqailawa e vale, vakamacalataka na veivuke e tu se na veitabana ni veitokoni, vakaraitaka na kena icakacaka ni vaqagara ena talevoni.

Kevaka e rere se veilecayaki na bula i luvequ, cava meu cakava?

- Bokoca na ivakatakilakila ni tukutuku — qai vakayagataka eso na ibulukau ena misini eloma ni monalivaliva mo rawa ni yalana kina na nomudrau waqailawa tiko kei luvemu
- Bokoca na Qarava e so tale na itavi mevaka na wilika eso na ivola o taleitaka se o lai qito.
- Qara eso na italanoa leleka/tukuni yalo ni so na wekada era veivuke se ra bole ina veiqaravi ena veitikitiko
- Tarogi ira na veiwekani ke rawa nira veivuke mai ena waqailawa se ra qiri ka vakasala mai ena bula i luvemu.
- Railesu wasoma ka raica ke sa daumaka o luvemu. Mera kila ni o Kauai tiko me rawarawa na nodra tale mai ena gauna cava ga. Qai kena ikuri mo vakamarautaki koya tu!

Na naba ni talevoni kei na veilawa e yaga:

**Ripotetaka na saibatogana ina Matabose ni Taqomaki ni Veilawa (Online Safety Commission),
ripotetaka na cakacaka vakailoa kei na veitaba ca e tauri ina Online Safety Commission:**

onlinesafetycommission.com

Ke o kasamitaka na luvevu ni sa bacani tiko, qirita na ovisa – ena gauna totolo duadua:

call 917

Child Helpline Fiji: 24/7 helpline call 1325

Lifeline Fiji 24/7 helpline: call 1543

Medical Services Pacific: msp.org.fj/child-protection

National Domestic Violence Helpline: qirita na 1560

Vakasokumuna na ivakadinadina ni saibatogana:

esafety.gov.au/report/cyberbullying/collecting-evidence

Veinaba kei na yavulawa bibi eso meda maroroa:

- esafety.gov.au/parents/big-issues/online-pornography
- esafety.gov.au/parents-gaming
- esafety.gov.au/parents/big-issues/sending-nudes-sexting
- esafety.gov.au/key-issues/staying-safe/online-scams-identity-theft
- esafety.gov.au/esafety-guide
- esafety.gov.au/family-tech-agreement
- esafety.gov.au/messaging-online-chat
- esafety.gov.au/location-sharing

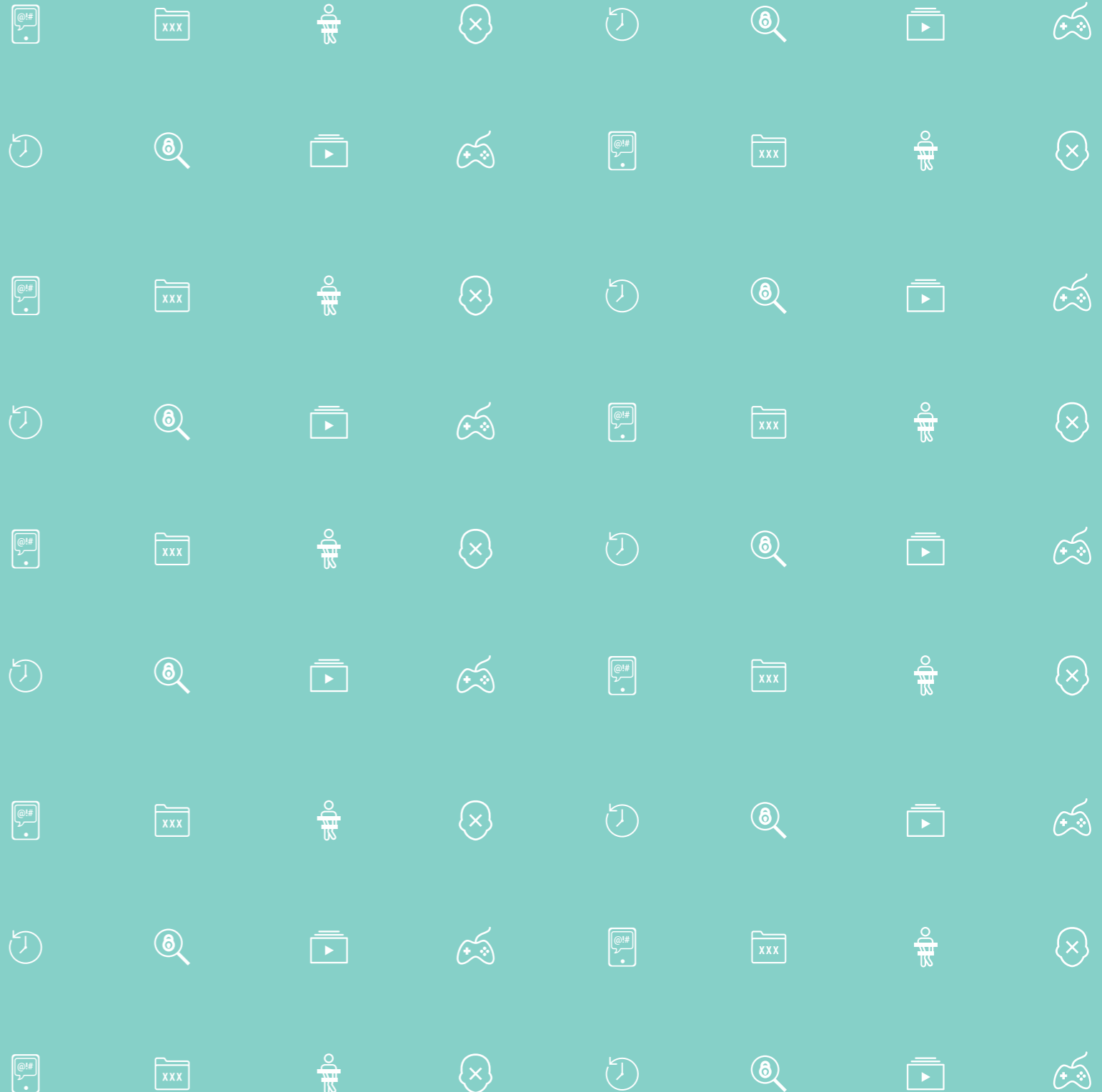
Windows: account.microsoft.com/family/about

Mac OS: support.apple.com/en-au/guide/mac-help/welcome/mac

Apple: support.apple.com/en-au/HT201304

Google Play: support.google.com/googleplay/answer/1075738

Google Family Link: families.google.com/familylink/

onlinesafetycommission.com

Online
Safety
Commission

Australian Government

eSafety
Commissioner

esafety.gov.au